

Türk Fethi Öncesi Erzurum Şehri: İdari ve Sosyo-Ekonomik Değişimler¹

Öner Tolan²

Özet

Tarih boyunca Karin, Theodosiopolis, Kālīkalā, Erzenü'r-Rûm, Arz-ı Rûm, gibi farklı isimlerle anılan Erzurum şehri V. yüzyılın ilk çeyreğinde İran saldırılarına karşı müstahkem bir mevki olarak Theodosiopolis adıyla kurulmuştur. Kuruluşundan X. yüzyıla kadar önce Bizans ile İran sonra Bizans ile Araplar arasında el değiştiren şehir 949 yılında artık Türk fethine kadar sürecek olan Bizans hakimiyeti altına girmiştir. Gerek önceki sınır mücadeleleri döneminde ve gerekse Bizans hakimiyetinde uzun süre kaldığı son dönemde şehirde bir takım siyasi ve sosyo-ekonomik değişimler meydana gelmiştir. Bir kere Bizans devleti, bütün doğu sınırında tekrar ele geçirdiği yerlerde yeni bir askeri-idari yönetim sistemi uygulamaya koymuştu. Bu yeni değişiklik çerçevesinde Erzurum'u da küçük bir *thema* birimi olarak örgütleyip idari bir merkez haline getirmiştir. Öte yandan Türk fethi öncesi Erzurum ve çevresi ekonomik bakımdan oldukça hareketli idi. Şehir X. yüzyılın başlarında Gürcülerle ticaret yaptığı anlaşılacak önemli bir kervan şehriydi. XI. yüzyıl Bizans ve Ermeni kaynakları şehrin çok nüfuslu ve zengin olduğunu ve Suriyeli, Ermeni ve diğer milletlerden birçok tüccarın şehirde ikamet ettiğini bildirmektedirler. Ayrıca yeni fetihler devletin doğu sınırındaki demografik yapıyı da değiştirmişti. Bizans saldırıları sonucu tenhalaşan bölgeler farklı etnik gruplarla yeniden iskân edildi. Ancak bu yeni Hıristiyan nüfusun inancı ile imparatorluğun resmi inanç esasları arasındaki uyumsuzluk başka bir sorun teşkil ediyordu. İşte bu çalışmada, kaynaklar ışığında bölgenin Türkler tarafından fethine kadar geçen sürede idari ve sosyo-ekonomik durumundaki değişiklikler tespit edilmeye çalışılacaktır.

- 1 Bu metin, 21-23 Ekim 2022 tarihleri arasında Elazığ'da düzenlenen 6. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi'nde sunulan sözlü bildirin genişletilmiş halidir.
- 2 Dr. Öğr. Üyesi. Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. onertolan@gmail.com. ORCID: 0000-0002-9148-6944

1. Erzurum Şehrinin Kuruluşu ve X. Yüzyıla Kadarki Tarihsel Gelişimi

Tarih boyunca Karin, Theodosiopolis, Kālikalâ, Erzenü'r-Rûm, Arz-ı Rûm gibi farklı isimlerle anılmış olan Erzurum şehri³ Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde, Fırat nehrinin yukarı havzasında, geniş bir ovanın güneydoğusunda ve Ereğli Dağ eteğinde kurulmuştur. Önemli yolların kesişme noktasında yer alması dolayısıyla siyasi ve ekonomik açıdan hassas bir merkez olmuş ve bölgedeki siyasi güçlerin çekişme alanı haline gelmiştir. Bu şehir, buranın doğusunda yer alan Pasinler ovası ve onun merkezi olan Hasan-Kale, doğudan gelen saldırılara karşı mukavemet konusunda zayıf kaldığından, tarihsel süreç içerisinde bölgenin ana savunma merkezi haline gelmiştir. Zira dağlarla çevrili Erzurum ovasını, Deve-Boynu denen alçak bir eşik Pasinler ovasından ayırmış ve savunmaya elverişli bir geçit meydana getirmiştir. Bu da şehre doğal savunma merkezi konumu sağlamıştır⁴. Şehrin kurulduğu yer ilkçağda ortaya çıkan ve orta çağda kaynaklarda sıklıkla bahsedilen Fırat boyu bölgelerinden biri olan ve şimdiki Erzurum civarına tekabül eden, Ermenilerin Karin adını verdikleri bölge idi⁵. Karin, Karenitis, Caranitis, Karnoy, K'alak, Karnaçi veya Garin gibi farklı isimler, orta çağ kaynaklarında şehir ve bölge için kullanımının yanı sıra şahıs ismi olarak da geçmektedir⁶.

Erzurum şehrinin kurulduğu coğrafya esasen öteden beri bölgede hakimiyet kurmaya çalışan güçlerin mücadele alanı haline gelmişti. Bu bağlamda Roma İmparatorluğunun batı sınırları, Fırat ve Dicle boylarında İran ile uzun yüzyıllar süren mücadeleler esnasında sıklıkla değişimlere uğramış ve bu sınırın Karin/Theodosiopolis bölgesini de içine alan kuzey kısımları önceki dönemde (Roma) olduğu gibi sonraki (Bizans) dönemde de iki devlet arasındaki başlıca çekişme alanlarından biri olmuştur. Öyle ki çekişen her iki devlet de - Bizans ve Sasani - bölgeyi rakibine bırakmak istememiş, bizzat hakimiyet kuramadığı dönemlerde dahi yerel hakimleri kontrol etme yoluyla bölgede varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Bu coğrafyada süren

3 Tarihsel süreç içerisinde Erzurum şehri farklı siyasi güçlerin hakimiyeti altında kalmış, bu dönemlerde hâkim olan gücün kültürel etkisiyle farklı isimlerle anılmış ve kaynaklara da o isimle yansımıştır. Ancak bu çalışmada adlandırma konusunda birlik sağlama adına her dönem için farklı isim yerine şehrin günümüzdeki adı olan Erzurum adının kullanılması uygun görülmüştür.

4 Besim Darkot, "Erzurum" maddesi, *İA.*, C. 4, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988), 340-341.

5 Enver Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'dan Saltuklular'a Theodosiopolis", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1995), 58.

6 Detaylı bilgi için bkz. Savaş Eğilmez, "Karin Bölgesi ve Theodosiopolis'in Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 33, (2007): 184-188.

hakimiyet mücadelesi aynı zamanda Erzurum şehrinin kuruluş nedenini de oluşturmaktadır. Zira bölge kavşak noktasında bulunması nedeniyle stratejik açıdan oldukça önemli olduğu için ilgili coğrafyada müstahkem bir merkezin tesisi sınır savunması açısından öncelik oluşturmakta idi.

Erzurum'un kuruluşundan önceki siyasi süreç zaten şehrin kuruluş amacını açıklamaktadır. Şöyle ki; Roma'nın M.Ö. I. yüzyılda İran'a komşu olması ile başlayan iki devlet arasındaki mücadele IV. yüzyıla gelindiğinde II. Şapur'un uzun saltanatı döneminde aynı hızla devam ediyordu. İran şahının başarılı seferleri akabinde Armenia, Georgia ve Albania Sasanilere bağlı birer vasal devlet haline gelmişti. Ancak Armenia'nın küçük bir bölümü Sasani kontrolü dışında kalmıştı. Sınırdaki Bizans'ın egemenliğini genişletmeye çalışan imparator I. Theodosius (379-395), 383/384'te bölgeye bir ordu göndermiş ise de bu durum ciddi bir savaşa neden olmamış ve Armenia üzerinde yeniden sınır tespiti anlaşma yoluyla sağlanmıştır. Kendi himayesindeki Armenia'nın idarecisi Arşak 390'da öldüğünde Bizans, bölgeye *comes Armeniae* unvanıyla bir idareci atamıştır ki bu, bölgeyi ilhak ettiğinin göstergesidir. Armenia'nın diğer büyük kısmı ise, 428 yılına kadar Sasanilerin bir vasalı olarak Arşak hanedanının idaresi altında kalacaktı⁷.

Bölgenin zikredilen stratejik önemi nedeniyle, Kafkasya'dan ve Sasanilerden gelmesi muhtemel saldırılara karşı müstahkem kalelere ihtiyaç duyulmuştu. İşte bu politikanın bir sonucu olarak Erzurum şehri ortaya çıkmıştır. Şehrin kim tarafından ve ne zaman kurulduğu konusunda bir fikir birliği yoktur. Bu durum, kaynaklardaki bilgilerin doğruluğunun kesin olmamasından ve kaynakların birbirleriyle çelişmesinden ortaya çıkmaktadır. Şehrin kuruluşu ile ilgili en detaylı bilgiyi Ermeni müellifi Movses Khorenats'i vermektedir. Buna göre; kale, bölgede bulunan Arşak Krallığı bölündüğünde yeni sınır üzerinde inşa edilmişti. İmparator II. Theodosius (408-450), Karin'de oturan Büyük Patrik'in (Sahak) mektubu üzerine generallerinden Anatolius'u, kale yapmaya uygun bir yer bulması için bölgeye gönderdi. Uzun bir süre bölgede dolaşan Anatolius, Karin vilayetinde muhtelif küçük derelerin peyda olduğu bir dağın eteğinde bir yer seçmişti. General, ovaya hâkim olan o yerde hendek, sur ve kalelerle müstahkem bir şehrin temellerini attı⁸. İmparator'un adını alan ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun İran hududu üzerindeki müstahkem bir kalesi/

7 R. N. Frye, "The Political History of Iran Under The Sasanians", *The Cambridge History of Iran Vol. 3 (I) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. Ehsan Yarshater (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 141-142.

8 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, Trans. Robert W. Thomson (Cambridge-London: Harvard University Press, 1980), III.59, 331-332; Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936), 16.

şehri olan Erzurum, böylece kurulmuş oldu. Şehir, kuruluşu ile beraber hem idari hem dini hem de askerî açıdan çok önemli bir merkez haline geldi. Sasani imparatorluğuna karşı yürütülen ağır savaşlar nedeniyle Erzurum merkezli son derece önemli bir komutanlık oluşturulmuş ve şehrin istihkâmları en üst düzeyde güçlendirilmişti⁹. Dolayısıyla şehir esasen askeri amaçlarla vücuda getirilmiştir. Bununla Kafkas ötesinden, İberya'dan ve İran'dan gelecek istilaları durdurmak amaçlanmıştı. Sonraki dönemde Bizans ile İran arasında sık sık el değiştirmiş ve zaman zaman yeni baştan imar edilmiştir¹⁰.

X. yüzyıla kadar bölge ve şehir üzerinde yaşanan çekişmelerin satır başlarına bir göz atacak olursak; 502-506 Bizans-İran savaşı sırasında İran Şahı Kavad önce kuzeyden ilerleyerek Erzurum'u ele geçirdi. Şehre ve sakinlerine karşı tutumu hakkında kaynaklardaki ifadeler çelişkilidir. Şehir daha sonra 504 yılında Bizans tarafından geri alınabildi. İmparator Anastasius (491-518) kaleyi yeniden tahkim ettirmiştir¹¹. I. Justinianus dönemine gelindiğinde İran ile olan çekişme yeniden alevlenince çarpışmalar Erzurum surları önüne kadar ulaşmıştı. Justinianus'un (527-565) bölgedeki komutanları Dorotheus ve Sittas 530 yılında Sasani ordusunu mağlup etmeyi başardılar¹² ve ardından da şehir, imparatorun sınır koruma programı çerçevesinde tekrar tahkim edildi. 536 yılında Erzurum, Armenia Prima eyaletinin komutanlık merkezi haline getirildi¹³.

Sonrasında şehir ve çevresi, Hüsrev Anuşirvan'ın 572 yılında Bizans'a karşı başlattığı şiddetli saldırılara kadar tehlikeden masun kalmıştır. İran Şahı 575/576 yılında Bizans Ermenistan'ına karşı saldırıya geçtiği sırada, stratejik konumu dolayısıyla Erzurum'u kuşatmayı planlamış ancak şehrin güçlü tahkimatının caydırıcı etkisiyle Şah bu planından vazgeçmiştir¹⁴.

9 Kaynaklardaki bilgilerin çevirisi için bkz. Eğilmez, "Karin Bölgesi ve Theodosiopolis'in Kuruluşu", 189-196.

10 Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'dan Saltuklular'a Theodosiopolis", 58.

11 Joshua Stylite, *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, Translated with notes and introduction by Frank R. Trombley and John W. Watt (Liverpool: Liverpool University Press, 2000), XLVIII, 50-51; LII, 58-59; *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor; Church and War in Late Antiquity*, G. Greatrex, translated from Syriac and Arabic sources by R. R. Phenix and C. B. Horn with introductory material by S. Brock and W. Witakowski (Liverpool: Liverpool University Press, 2011), VII.3, 234-235; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abî'l-Farac Târîhi*, C. 1, trc. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 149; Procopius, *History of the Wars*, vol. 1, with an English Translation by H. B. Dewing (London-New York: William Heinemann & The Macmillan Co., 1914), I.10.18-19, 81-83.

12 Procopius, *Wars*, vol. 1, I.15.1-18, 129-135.

13 Nicholas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the 'Naxarar' System*, trans. and rev. by Nina G. Garsoian (Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970), 112 vd.

14 Menander, *The History of Menander the Guardsman*, Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes R. C. Blockley, (Cambridge: Francis Cairns, 2006), frg. 18.6.58-

Nihayetinde yirmi yıl kadar süren İran-Bizans savaşlarının İmparator Maurikios (582-602) döneminde Bizans'ın zaferi ile sonuçlanması ve 591 yılında anlaşma yapılması üzerine Erzurum ve çevresi de işgal tehdidinden kurtulmuştur¹⁵.

Bölgeye bundan sonraki İran saldırısı İmparator Maurikios'un tahttan indirilip yerine Phokas'ın geçmesiyle başlayan yeni bir İran Bizans savaşının bir sonucu olarak gerçekleşti. 602 yılından itibaren Bizans topraklarında sistematik olarak ilerlemekte olan İran ordusu 607 yılındaki seferinde Basean bölgesinde Bizans ordusunu mağlup ettikten sonra Erzurum şehrini ve onun batısındaki bazı kaleleri ele geçirdi¹⁶. Uzun süre İran'ın elinde kalan bölgenin siyasi durumu ancak imparator Herakleios'un (610-641) tahta geçmesi sonrasında yaptığı İran seferi ile eski haline gelebilmiştir. 624 yılında harekete geçen imparator ordusunu Kapadokya'da topladıktan sonra Erzurum üzerinden Dvin ve sonra da Nahçıvan'a ulaştı. Bu şekilde bölge tekrar Bizans'ın kontrolüne geçti¹⁷.

VII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Sasaniler tarihten silinmiş yerini halifeler idaresindeki İslam devleti almıştı. Kuzeye doğru ilerleyen Arap fetihleri kısa süre içerisinde Erzurum önlerine ulaştı. Bu bağlamda şehir önce 638 yılında Hz. Ömer döneminde ele geçirilmiştir. Halifenin İyâs b. Ganem idaresinde gönderdiği az sayıda askerle Erzurum'u ele geçişi erken dönem İslam tarihçisi Vâkîdî tarafından tafsilatlı olarak nakledilmiştir. Bu rivayetten anlaşıldığına göre o dönemde Erzurum'daki Bizans idaresi çok zayıf bir halde bulunuyordu ve bu durum şehrin Araplar tarafından alınmasını kolaylaştırmıştı¹⁸. Ancak bu fetih kısa süreli olmuştu. Çünkü Halife Osman 651 yılında Şam valisi Muaviye'ye bir mektup yazmış ve Habib b. Mesleme'yi Doğu Anadolu'ya göndermesini istemiştir. Habib altı veya sekiz bin kişilik bir kuvvetle Erzurum önlerine gelmiş ve güçlü bir mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçirmiştir. Bu bilgiyi aktaran El-Belâzuri'ye göre Araplar şehri Kâlikâlâ olarak zikretmeye başlamışlardır. Bir süre sonra bölge idarecisinin kendisine karşı ordu topladığını öğrenen Habib

116, 166-171.

- 15 Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, An English Translation with Introduction and Notes by Michael and Mary Whitby, (Oxford: Clarendon Press, 1997), V. 15.2, 153.
- 16 Sebeos, *The Armenian History attributed to Sebeos*, Translated with notes by R.W. Thomson Historical commentary by James Howard-Johnston, (Liverpool: Liverpool University Press, 1999), 111, 63.
- 17 Sebeos, *The Armenian History*, 124, 81.
- 18 Vâkîdî'den nakleden Beygu, *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, 34.

b. Mesleme halifeden yardım istemiş ve gelen takviye kuvvetler sayesinde rakiplerini mağlup edip hakimiyetini sağlamlaştırmayı başarmıştır¹⁹.

Şehir bu tarihten sonra bu defa Bizans devleti ve Müslümanlar arasında el değiştirecektir. Taberî'nin bir kaydına göre 686 yılında Müslümanların iç karışıklıklarla meşgul oldukları bir dönemde Bizans Devleti doğu istikametinde ilerlemeye başladı. İmparator II. Justinianos'un (585-595; 705-711) Leontios idaresinde gönderdiği ordu diğer bazı yerlerle birlikte Erzurum'u da ele geçirdi. Kaybedilen yerlerin bir kısmı ile birlikte Erzurum şehri ancak 700 yılında Halife Abdülmelik'in oğlu tarafından geri alınabildi²⁰. Daha sonra 751 yılında bizzat imparator V. Konstantinos (741-777) doğuya yaptığı sefer ile Malatya'yı ele geçirmiş ve gönderdiği bir askeri kuvvetle Erzurum'u da almıştır. Şehir halkı esir edilmiş ve surları da yıkılmıştır. Bunun ardından 756 yılında Halife el-Mansur Bizans ile anlaşmak suretiyle Erzurum esirlerini satın alarak tekrar şehre yerleştirmiş ve şehri tahkim ettirmiştir²¹. Sonrasında İslam müverrihi Yakubî ve Ermeni tarihçi Ghevond'un aktardığına göre 770-772 yıllarında yerel Ermeni asilzadelerinin liderliğinde başlatılan bir isyan sırasında şehrin muhasara edildiğini görüyoruz. Şehrin valisi isyancılarla baş edemeyince halifeden yardım istemek zorunda kaldı. Halifenin Âmir b. İsmâ'il el-Hârisi komutasında gönderdiği ordunun Erciş önünde Ermenileri mağlup etmesi neticesinde Erzurum şehri de kuşatmadan kurtulmuş oldu²².

Erzurum üzerindeki mücadele IX. yüzyılda da devam etti. Halife Mu'tasım zamanında 838'de Azerbaycan'daki Babek isyanını fırsat bilen Bizans imparatoru Theophilos (829-842) şehri kuşatıp surlarını tahrip etti. Büyük zarar görmesine rağmen Müslümanların elinde kalan şehrin surlarını onartmak için halife beş yüz bin dirhem para göndermişti²³. Ermeni tarihçisi Anili Samuel Müslümanların 868 yılında Erzurum'u tekrar ele geçirdiklerini yazmaktadır. Buradan çıkan sonuç bu tarihten bir süre öncesinde şehrin tekrar Bizans'ın eline geçmiş olduğudur²⁴. Ancak ne zaman Bizans idaresine girdiği ve kimin tarafından geri alındığı bilinmemektedir.

19 El-Belâzurî, *Fütûbu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 282-283.

20 Taberî'den naklen Mükrimin H. Yınaç, "Erzurum" maddesi, *İA*, C. 4, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988), 346.

21 El-Belâzurî, *Fütûbu'l-Büldân*, 285-286.

22 Aktaran Yınaç, "Erzurum", 347; ayrıca bkz. Savaş Eğilmez, *Erzurum, Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar* (İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 54.

23 El-Belâzurî, *Fütûbu'l-Büldân*, 286.

24 Eğilmez, *Erzurum, Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, 55-56.

2. X. Yüzyılda Erzurum'un Bizans Hakimiyetine Giriş

X. yüzyıla gelindiğinde şartların Bizans lehine değişmiş olduğu gözlenmektedir zira bu dönem Bizans Devleti'nin doğu sınırlarında bir yeniden fetih hareketine giriştiği döneme denk gelmektedir. Bunun bir sonucu olarak Erzurum şehri de geri alınmış ve Türk fethine kadar Bizans'ın elinde kalmıştır. Doğu sınırında Bizans'ı üstün duruma getiren ve bölgede hakimiyetini genişletmesini sağlayan gelişmeler IX. yüzyılın ikinci yarısında Makedonya hanedanının başa geçmesiyle başlamıştı. Bizans devletinin en güçlü dönemi olarak kabul edilen bu dönemde devlet hem doğuda hem de batıda rakiplerine karşı daha güçlü bir duruma gelmiş ve sınırlarını genişletmeyi başarmıştır. Bizans'ın Araplar karşısında üstünlük sağlaması doğu sınırında diğer önemli merkezlerle birlikte Erzurum'u da geri kazandırdığı için bu süreçteki gelişmelerden kısaca bahsetmek konumuz açısından faydalı olacaktır.

Devletin doğu sınırında üstün konuma geçtiği ve sınır ötesi harekete geçtiği dönemi başlatan dönüm noktası niteliğindeki hadise 863 yılında Malatya emirliği ordusunun Bizans tarafından ağır şekilde mağlup edilmesidir. Öncesinde Erzurum ve Tarsus ile birlikte bu emirliği merkez edinen Araplar, doğu sınırına yakın bölgelerdeki heretik grup Pavlikyanlarla birlikte Bizans topraklarına sürekli saldırılar gerçekleştiriyorlardı²⁵. 863 yılında yine böyle bir saldırıda Malatya Emiri Ömer, Karadeniz kıyılarındaki Samsun'a kadar ilerlemişti. Petronas idaresinde karşısına çıkan Bizans ordusu ile şiddetli bir savaşa girişen Emir Ömer bu savaşta hayatını kaybetti ve Araplar çok ağır bir yenilgi aldılar²⁶. G. Ostrogorsky bu zaferi Bizans-Arap mücadelesinde bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir. Ona göre mücadelenin başından beri Araplara karşı savunma durumunda olan ve hatta bir varlık yokluk mücadelesi sürdüren Bizans devleti bu zaferden sonra artık taarruz dönemine Araplar ise savunmaya geçmişlerdir²⁷. Ancak bu taarruz döneminin ilk safhasının oldukça yavaş ilerlediğini, asıl geniş kapsamlı hareketlerin X. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığını belirtmek gerekir.

X. yüzyılın ilk yarısındaki yavaş ilerleyen ilk safha, Erzurum'un alınışını da içeren bu kapsamlı ilerlemenin ilk adımlarının atıldığı dönem oldu.

25 Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025* (Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1996), 310-311.

26 Symeon Logothetes, *The Chronicle of the Logothete*, Translated with introduction, commentary and indices by Staffan Wahlgren (Liverpool: Liverpool University Press, 2019), 131.26, 184; Genesisios, *On the Reign of the Emperors*, Translation and Commentary Anthony Kaldellis (Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1998), IV.15, 83-86.

27 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 212.

Kuzey batı sınırındaki Bulgar tehlikesi bertaraf edilince imparator Romanos Lekapenos (920-944), ordu komutanı *domestikos* Ioannes Kourkuas'ı doğuda askeri seferler için görevlendirmişti. Kourkuas 928 yılında Müslümanların elinde olan kuzey doğu bölgelerinde Dvin'e kadar uzanan bir harekât gerçekleştirdi²⁸. Bununla birlikte doğuda bu ileri hareketlerin en önemli aşaması Malatya'nın alınışı oldu. Çevrede Bizans nüfuzunun artması sonucu yavaş yavaş ekonomik güçlük yaşayan Malatya Emirligi önce bir elçilik heyeti göndererek imparatorla anlaşma yaptı. Hatta bu anlaşma çerçevesinde Bizans ordularının Müslümanlar üzerine yaptıkları seferlere de katıldılar. Sonrasında anlaşma bozuldu ve Bizans kuşatması sonucu şehir 934 yılında teslim oldu²⁹.

Bu noktada esas konumuz Erzurum'un alınışı olduğundan Bizans doğu sınırının güney kısmındaki hadiseleri bir kenara bırakıp kuzeydeki gelişmelere daha yakından bakmaya çalışacağız. Ancak belirtmek gerekir ki bu dönemde Erzurum çevresinde cereyan eden hadiselerin kronolojisi oldukça muğlaktır. Kaynaklardaki yetersiz ve bazen çelişkili ifadeler şehrin tam olarak hangi dönemde hangi siyasi otoritenin hakimiyeti altında bulunduğunu tespit etmeye tam olarak imkân vermemektedir. Dolayısıyla X. yüzyılın ilk yarısında şehir birkaç defa el değiştirmiş gibi görünmektedir. Şimdi kısaca bu değişiklikleri tespit etmeye çalışacağız.

Öncelikle şunu ifade edelim ki Malatya'nın düşmesinin ardından Bizans'ın karşısına en güçlü rakip olarak Hamdanîler çıkmıştı. Seyfu'd-Devle idaresindeki Hamdanîler, 938'de Harput'u almak suretiyle Bizans'ın doğudaki ilerleyişini yavaşlattılar. Bizans'ın 939'daki Erzurum'u alma teşebbüsü de Seyfu'd-Devle'nin gönderdiği ordu sayesinde akamete uğradı³⁰. Sonrasında Bizans tahtında yaşanan değişiklikler doğudaki askeri komuta kademelerine de yansdı. İmparator Romanos Lekapenos, oğulları tarafından tahttan indirilirken oğulları da zaten başta bulunan ortak imparator VII. Konstantinos (913-959) tarafından bertaraf edildi. İdareyi ele geçiren VII. Konstantinos, Romanos Lekapenos'un sadık komutanı Ioannes Kourkuas'ı görevden aldı ve yerine Bardas Phokas'ı tayin etti. Bunun ardından doğuda

28 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text Ed. by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition, (Washington DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1985), 45.55-58, 208-209; Stepanos Taronetsi, *The Universal History of Stepanos Tarōnec'i*, Introduction, Translation, and Commentary by Tim Greenwood (Oxford: Oxford University Press, 2017), III.6, 221-222.

29 Symeon Logothetes, *The Chronicle of the Logothete*, 136.52-53, 243; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, Introduction, Text and Notes Translated by John Wortley, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), X.19, 216-217.

30 Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford-California: Stanford University Press, 1997), 483-484.

durmuş olan fetihler 948 yılında yeniden başladı³¹. İşte bu dönemdeki en önemli gelişme Erzurum'un alınışı oldu. 949 yılında Ioannes Kourkuas'ın kardeşi Teophilus Kourkuas bu sınır şehrini ele geçirmeyi başardı. Şehrin surları yıkıldı ve Arap nüfusu tahliye edilerek Grek ve Ermenilerle yeniden iskân edildi³². Böylelikle şehir Türkler tarafından fethedilmeden önce son kez Bizans himayesine girmiş oldu. Bu tarihten sonra Türk fethine kadar bölge ve bölgenin merkezi olan Erzurum şehri zaman zaman idaresi mahalli yöneticilere bırakılmak suretiyle Bizans hakimiyeti altında kalacaktır.

3. İdari ve Sosyo-Ekonomik Değişimler

Görüldüğü üzere kuruluşundan Türk fethine kadar olan uzun tarihi süreçte Erzurum, sınır bölgesinde olması nedeniyle siyasi güçler arasında çok defa el değiştirmiş ve idari manada tam bir istikrarlı yönetime sahip olamamıştır. Bununla birlikte şehir ve bölge sahip olduğu stratejik önemden ötürü hangi siyasi otoritenin hakimiyeti altına girmişse o gücün sınırdaki en önemli garnizon merkezi ve stratejik bir savunma kalesi vazifesi görmüştür. Çünkü Erzurum, yukarı Karasu vadisini, yani yukarı Fırat vadisini Aras'ın kaynaklarına kavuşturan yolların birleşme noktası idi. Bir başka deyişle, eski Roma Armenia'sı ile eski İran Armenia'sı arasındaki birleşme noktasıydı; antik kentin ve daha doğuda yer alıp kentin girişini koruyan eyaletin kayda değer rolü de buradan kaynaklanmaktadır³³.

Şehrin kuruluşundan Türkler tarafından fethine kadar geçen süreyi başlıca üç döneme ayırmak mümkündür: Birinci dönem kuruluşun 651 yılında Müslümanlar tarafından fethine kadar olan dönemdir. İkinci dönem 651'den tekrar Bizans tarafından ele geçirildiği 949 yılına kadar olan dönem, üçüncü dönem ise 949'dan Türk fethine kadar olan dönemdir. Her bir dönemde şehirde hâkim olan siyasi otorite farklı olmuştur. Buna göre birinci dönemde hâkim olan devlet Bizans iken ikinci dönemde Müslüman idaresi kurulmuş, üçüncü dönemde ise şehir tekrar Bizans idaresine geçmiştir. Elbette ki belli bir dönemde belli bir siyasi otorite hâkim iken kısa süreli iktidar değişiklikleri yaşanmıştır. Ancak bu kısa süreli değişiklikler dönemin hâkim gücünün tesis ettiği idari yapıyı köklü biçimde etkilememiştir.

Yukarıda geçtiği üzere şehir her bir dönemde hakimiyeti altında bulunduğu siyasi otoritenin bölgedeki idari merkezi vazifesini görmüştür.

31 Whittow, *The Making of Byzantium*, 321-322.

32 Yahya İbn Said el-Antaki, *Histoire de Yahyâ-Ibn-Sa'îd d'Antioche Continuateur de Sa'îd-Ibn-Bitriq*, éditée et traduite en Français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, 18, (1924), 768; Stepanos Taronetsi, *Universal History*, III.7, 230-231.

33 Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi, Başlangıcından 1071'e*, çev, Sosi Dolanoğlu (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), 23.

İlk dönem olan Bizans'ın hâkim olduğu, kuruluştan İslam fethine kadar olan süreçte, zaten askeri bir savunma noktası olarak kurulmuş olan şehir imparator I. Justinianos'un idari-askeri düzenlemeleri çerçevesinde bölgenin idare merkezi olarak düzenlenmiş ve Armenia I eyaletinin komutanlık merkezi haline getirilmiştir³⁴. Müslümanlar tarafından fethine kadar bu konumunu sürdürdüğü anlaşılan Erzurum şehri 651 yılında alındıktan sonra Araplar tarafından da bölgenin idari merkezi durumuna getirilmiştir. Halifeler, Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde Erzurum, Kâlikâla Emirliği olarak Arap asıllı Valiler tarafından yönetilmiştir³⁵. Burası Malatya ve Tarsus Emirlikleri ile birlikte Arapların Bizans sınırı boyunca kurdukları üç önemli ileri harekât merkezinden birini oluşturmaktadır³⁶. 949 yılında Bizans'ın şehri tekrar ele geçirmesine kadar yaklaşık üç yüzyıl devam eden Kâlikâla Emirliği dönemi aynı zamanda şehrin ve bölgenin İslamlaşma sürecini de oluşturmaktadır. Kurulduktan sonra kurucusuna nispetle Theodosiopolis adıyla anılmış olan şehir Müslüman hakimiyeti süresinde Kâlikâla adıyla anılmıştır. Ancak Bizans'ın yeniden şehre hâkim olmasıyla Kâlikâla ismi unutulmaya başlamış ve Bizanslılar tarafından tekrar Theodosiopolis adı kullanılmıştır. İlerleyen zamanda Türklerin gelişinden sonra ise şehir için Erzen-i Rum ve Arz-ı Rum isimleri kullanılmaya başlanacak ve bugünkü Erzurum isminin temelini oluşturacaktır. Ermeniler ise bölge için Karin adını kullanmaya devam etmişlerdir³⁷.

Üçüncü dönemi de yine Bizans hakimiyet dönemi olarak niteleyebiliriz. 949'da Bizans'ın bölgeyi ele geçmesiyle başlayan süreç Türklerin şehri fethettiği 1080 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde de yine Erzurum bölgede bir idare merkezi olarak önceki dönemlerde yüklendiği idari pozisyonu sürdürmüştür. Yalnız bu dönemde Erzurum'un idari konumu önceki dönemden biraz farklı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Çünkü Bizans devleti doğu istikametinde genişlemeye başladığı X. yüzyılda ele geçirdiği yeni topraklarda farklı bir idari yapılanmaya gitmiştir³⁸. Alınan yerler eski *themalar* sistemine dahil edilmek yerine başlarındaki *strategos*ların

34 Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, 112 vd.

35 Enver Konukçu, "Kâlikâla Emirliği", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, Ed. Emine Uyumaz-Süleyman Kızıltoprak (İstanbul: İSAR - İslam Tarih ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, 2005), 103.

36 Whittow, *The Making of Byzantium*, 310.

37 Konukçu, "Kâlikâla Emirliği", 108.

38 N. Oikonomides, "L'organisation de La Frontière Orientale de Byzance Aux Xe-XIe Siècles et Le Taktikon de l'Escorial", *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 September 1971*, ed. M. Berza and E. Stănescu (Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974), 285-302 [tıpkı basımı N. Oikonomides, *Documents et études sur les institutions de Byzance, VIIe-XVe s.*, (London: Variorum Reprints, 1974 içinde), 285.

birer garnizon komutanı gibi görev yaptıkları bir şehir ve onu çevreleyen ovadan biraz büyük ölçekte yeni küçük *themalar* oluşturulmuştur³⁹. İşte bu yeni *themalardan* biri 949 yılında ele geçirilişinin ardından oluşturulan Theodosiopolis *theması* idi⁴⁰. Küçük *thema* birimleri X. ve XI. yüzyıl boyunca Malazgirt savaşı öncesine kadar varlıklarını korudular. Bunların bir nevi düşman saldırılarını ana *themaya* ulaşmadan önce absorbe etmek gibi bir fonksiyonunun bulunduğunu da ekleyelim⁴¹.

Kuşkusuz Türk fethi öncesi ilgili coğrafyada yaşanan en önemli değişiklikler bölgede meskûn olan nüfus konusunda gerçekleşmiştir. Demografik açıdan bölge Türk fethi öncesinde büyük değişimlere uğramıştır. Öncelikle şehirde İslam fethine kadar Grek ve Ermeni nüfusun mevcut bulunduğu söylenebilir. İran'ın bölgede hakimiyet kurduğu dönemlerde her ne kadar şehir ve çevresinden dışarıya doğru bir nüfus göçü vuku bulmuş ise de Sasanilerin bölgeye yönelik herhangi bir iskân politikası uyguladıklarına dair bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla şehir eski nüfus yapısını uzun süre muhafaza etmiştir. Müverrih Vakıdî'nin, İyas b. Ganem'in Erzurum'u ele geçirmesi hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bu sıralarda Bizans'ın bölgedeki idaresi oldukça zayıf idi ve bir nevi derebeylik şartları hüküm sürüyordu. Bu bilgilerden Grek nüfus ile Ermeni nüfus arasında bir barış ortamı ve birlik duygusu olmadığı da anlaşılmaktadır. Sonuçta oluşan demografik ortam ise kuşkusuz Arap fethini kolaylaştıran unsur olmuştur⁴². Belâzurî, Habib b. Mesleme'nin şehri ele geçirdikten sonra halkı göç etmek veya cizye ödemek seçeneklerinden birini tercih etmeye zorladığını, neticede halkın çoğunun şehri terk ettiğini söylemektedir. Habib, bundan sonra Suriye ve Mezopotamya'dan Arap nüfus getirip şehri iskân etmiş ve yeni gelenlere arazi dağıtmıştır⁴³. Müslüman hakimiyetinde geçen üç asır boyunca şehirdeki Arap nüfus, yönetici konumda olmalarının da etkisiyle, bir hayli artmış olmalıdır. Müslümanlar genelde Suriye, Kûfe veya el-Cezire menşeli idiler. Bunlardan gaza için, cihad için sınır bölgelerine gelenler orduda istihdam edilmekteydi⁴⁴. Halife Mehdi (775-785) döneminde uçlara iskân edilen nüfus arasında Türkler de bulunuyordu. Bu dönemde halife Fergana, İsficab, Merv, Harezm, Herat ve Semerkand halkından aralarında Türkler de olan

39 Whittow, *The Making of Byzantium*, 324-325.

40 Oikonomides, "Lorganisation", 285-286; bu yeni sistem için ayrıca bkz. Öner Tolan, "X. Yüzyılda Bizans-Arap Sınırında Yeni Bir Askeri-İdari Birim: Armeniaka Themata", *XIX. Türk Tarih Kongresi*, 3-7 Ekim 2022 (Baskıda).

41 Oikonomides, "Lorganisation", 300.

42 Beygu, *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, 34.

43 El-Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, 283.

44 Konukçu, "Kâlikala Emirliği", 108.

pek çok ahaliyi Anadolu'daki, içerisinde Erzurum'un da bulunduğu şehirlere göndermişti⁴⁵. Dolayısıyla Bizans'ın tekrar idareyi ele alışına kadar başlıca Arap ve kısmen Türk nüfusun bölgede meskûn olduğunu söyleyebiliriz.

X. yüzyılda Bizans devletinin doğuda üstün konuma geçip toprak kazanmaya başladığı dönemde ise bölgede demografik anlamda daha köklü değişiklikler meydana geldi. Çünkü Bizans doğu hareketleri sırasında alınacak topraklar üzerine daha önceden yerel direnişi kırmayı amaçlayan sürekli yağma ve yıkım seferleri yapıyordu. Ekinlerin ve tahkimatların yok edilmesiyle zor durumda kalan nüfus çareyi kaçmakta buluyor veya özellikle ihtida etmeyi reddeden Müslümanlar zorla sürgün ediliyordu. Bu nedenle Bizans ordularının ilerlemesinden önce bölgede önemli bir nüfus kaybı meydana geliyordu. Alınan yerler bu defa Ermeniler, Grekler ve Hıristiyanlaştırılmış Araplar tarafından yeniden iskân ediliyordu⁴⁶. Ancak bu toplulukların çoğunluğu Bizans'ın resmi dini görüşü bakımından sapkın olarak sınıflandırılan gruba giriyordu (Ermeniler, Suriyeli Yakubiler, Nasturiler, Pavlikyanlar ve bir de Bizans hegemonyasını kabul etmiş olan küçük Müslüman grupları)⁴⁷. Yine de savaşçılık özellikleri nedeniyle Bizans bu nüfusu, toprak vermek ve askere almak suretiyle kendine adapte etmeye çalışmıştır⁴⁸. Antakyalı Yahya 949 yılında Bizans tarafından Erzurum alınırken şehrin surlarının yıkıldığını ve Arap nüfusun tahliye edilerek Grek ve Ermenilerle yeniden iskân edildiğini aktarmaktadır⁴⁹. Dolayısıyla Türkler bölgeye geldiklerinde nicelik olarak zayıf ve aynı zamanda merkezi otorite ile uyumsuz bir nüfus yapısıyla karşılaşmışlardır.

Türk fethi öncesi Erzurum ve çevresi ekonomik bakımdan da oldukça hareketli görünmektedir. Bunun temel sebeplerinden biri şehrin ticaret yolları açısından bir kavşak noktasında bulunmasıdır. Zira Erzurum tarihte iki temel özelliği açısından ön plana çıkmıştır. Birisi askerî, diğeri ticarî; şehrin bulunduğu geçit bunların her ikisini de kendisinde toplamış olduğundan tarihte oynadığı rolde bu yüzden büyük olmuştur⁵⁰. Bizans başta askeri, ticari ve dini amaçlarla kullanmak üzere Anadolu'daki eski Roma yol sistemini

45 Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi* (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1944), 19-20.

46 Oikonomides, "Lorganisation", 295-296.

47 Catherine Holmes, "How the East was Won' in the Reign of Basil II", *Eastern Approaches to Byzantium: Papers from the Thirty-Third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999*, ed. Antony Eastmond (Aldershot: Ashgate Publishing Ltd, 2001), 42-45.

48 Oikonomides, "Lorganisation", 297.

49 Yahya İbn Said, *Histoire*, 768.

50 Beygu, *Erzurum, Tarihi, Anutları, Kitabeleri*, 31.

miras almış ve geliştirmişti. Bu sistem içerisinde doğudaki önemli yollardan biri Sebasteia'dan (Sivas) çıkan, Tephrike (Divriği) ve Erzurum'dan geçip Malazgirt'e giden yol idi. Ayrıca Trabzon'dan gelen ticaret yolu da Erzurum üzerinden Malazgirt'e gidiyordu⁵¹. Öte yandan Erzurum özellikle orta çağda doğudan gelen kervanların önemli bir konaklama ve ticaret merkezi idi. İran ve Azerbaycan'dan gelen kervanlar, genelde Erzurum yoluyla Trabzon'a giderler ve bu liman kentinden mallarını gemilere yükleyip deniz yoluyla Konstantinopolis'e ulaşırlardı⁵². Bu bağlamda Erzurum, X. yüzyılın başlarında Gürcülerle ticaret yaptığı anlaşılan önemli bir kervan şehriydi. Sakinlerinin çoğu ticaret koşullarının çok daha uygun olduğu Artze kentine taşınmıştı, ama Türklerin Artze'yi yağmalamalarının ardından nüfusun büyük bir kısmı Erzurum'a geri döndü. Burada Suriyeli ve Ermeni tüccarların yanı sıra birçok başka ulustan tüccar da bulunurdu. Şehir her tipten mala sahipti ve İran, Hindistan ve Asya'nın diğer yerlerinde üretilen malların ve eşyaların ticaretini yapıyordu⁵³.

İbn Havkal, İrminiyye, Azerbaycan ve Ran bölgelerinden bahsederken buranın şehirleri arasında Kālīkalâ'yı da saymakta ve “*Bunların miktarı (yani büyüklük ve küçüklükleri) birbirine yakındır. Hiçbiri büyüklük hususunda Debil'e benzemez, fakat hepsi bolluk, hayır ve bereketi çok ve ma'murdurlar*” demektedir. Benzer bilgileri İstahrî de aktarmaktadır⁵⁴. Kudame b. Cafer, Kālīkalâ ucunun yıllık hasılatının bir milyon üç yüz bin dirhem olduğunu ve bu ucun Haldiya ve Armenyak temleri (thema) ile hudut olduğunu zikreder⁵⁵. Urfalı Mateos Selçuklular geldiği zaman şehri sayısız erkek ve kadın ile hesapsız altın ve gümüşle dolu olarak bulduklarını ele geçirilen altın, gümüş ve kıymetli kumaşların miktarını kalemle ifade etmeye imkân olmadığını aktarmaktadır. Yine onun ifadesine göre şehirde sekiz yüz kilise bulunuyordu⁵⁶. Bizans kaynakları bu şehrin çok nüfuslu ve çok zengin olduğunu ve Suriyeli, Ermeni ve diğer muhtelif milletlere mensup, çok miktarda tüccarın ikamet ettiğini

51 Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1971), 33.

52 Eğilmez, *Erzurum, Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, 26, 28.

53 Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, 17.

54 *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. hazl. Mehmet Şeker ve diğ. (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 94, 206.

55 Yinanç, “Erzurum”, 347.

56 *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andriasyan, Notlar E. Dulaurer-Halil Yinanç (çev.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 86-87.

zikretmektedir.⁵⁷. Bütün bunlar bize bölgenin ve şehrin müreffeh bir belde olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Erzurum tarih içerisinde hem askeri hem de ticari kavşak noktası olma özelliklerini bünyesinde toplamış nadir şehirlerden biridir. Bu özellikleri de onu tarihte paylaşamayan bir belde haline getirmiştir. Şehrin kuruluşundan itibaren takip edilebilen tarihi süreci bu durumu net biçimde ortaya koymaktadır. İdari manada Erzurum'un bölgedeki siyasi güçler arasında sık sık el değiştirmesi sınırda olma konumuyla alakalı bir konudur. Ancak sınırda olma ve sık el değiştirme esasen bir bölge veya bir şehir için genellikle dezavantajlı bir durum ortaya çıkarır. Sınır bölgesinde uzun süren mücadeleler ekonomik ve sosyal yapıyı derinden etkiler. Bunun sonucu olarak da şehrin, cazip olmayan, az nüfuslu, yaşam koşulları bakımından zor şartlara sahip bir beldeye dönüşmesi beklenir. Ancak Erzurum özelinde durum böyle olmamıştır. Şehir cazibesini her dönemde korumuş, iskân edilen nüfusu yüzyıllar boyunca barındırmış ve göç veren değil göç alan bir konumda olmuştur. Bu noktada dikkat çeken bir diğer husus şehri ele geçiren her siyasi otoritenin, nüfus yapısını değiştirip demografiyi kendine benzetme eğilimi içerisine girmiş olmasıdır. Bölgeyi koruma ve elde tutmanın önemli bir vasıtası olarak düşünülen bu iskân politikası bölgede hakimiyet kuran devletlerin bilinçli uygulamalarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan şehre bu avantajlı durumu sağlayan unsur sahip olduğu ticari potansiyelidir. Tarihi kaynakların açıkça ifade ettiği gibi yüzyıllar süren mücadelelerin ardından bile şehir müreffeh bir yaşam sunabilecek kadar zenginliğe sahip bir bölge durumundadır. İşte anlatmaya çalıştığımız idari ve sosyo-ekonomik değişimlerin yaşanmasının temel sebebi şehrin idari ve iktisadi anlamda çok önemli bir konumda olmasıdır.

57 Yinanç, "Erzurum", 348.

Kaynakça

- Adontz, Nicholas. *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the 'Naxarar' System*. trans. and rev. Nina G. Garsoian. Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970.
- Beygu, Abdürrahim Şerif. *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*. İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936.
- Constantine Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio*. Greek Text Ed. by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins. New, Revised Edition. Washington DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1985.
- Darkot, Besim. "Erzurum" maddesi. *İA*, C. 4. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988. 340-345.
- Eğilmez, Savaş. "Karin Bölgesi ve Thloedosiopolis'in Kuruluşu." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 33, (2007): 183-198.
- Eğilmez, Savaş. *Erzurum, Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*. İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- El-Belâzurî. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Frye, R. N. "The Political History of Iran Under The Sasanians." *The Cambridge History of Iran Vol. 3 (I) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 116-180.
- Genesios. *On the Reign of the Emperors*. Translation and Commentary Anthony Kaldellis. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1998.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). *Abû'l-Farac Tarihi*. trc. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Grousset, Rene. *Ermenilerin Tarihi, Başlangıcından 1071'e*. çev. Sosi Dolanoğlu. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- Holmes, Catherine. "How the East was Won' in the Reign of Basil II". In *Eastern Approaches to Byzantium: Papers from the Thirty-Third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999*. ed. Antony Eastmond. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd. 2001. 41-56.
- John Skylitzes. *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*. Introduction, Text and Notes Translated by John Wortley. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

- Joshua Stylite. *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*. Translated with notes and introduction by Frank R. Trombley and John W. Watt. Liverpool: Liverpool University Press, 2000.
- Konukçu, Enver. “Katakalon Kekaumenos’dan Saltuklular’a Theodosiopolis”. *Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağamı*. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1995. 57-65.
- Konukçu, Enver. “Kâlikala Emirliği”. *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağamı*. Ed. Emine Uyumaz-Süleyman Kızıltoprak. İstanbul: İSAR - İslam Tarih ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, 2005. 99-110.
- Moses Khorenats’i. *History of the Armenians*. Trans. Robert W. Thomson. Cambridge-London: Harvard University Press, 1980.
- Menander. *The History of Menander the Guardsman*. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes R. C. Blockley. Cambridge: Francis Cairns, 2006.
- Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ’da Türkler*. Derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. hazl. Mehmet Şeker ve diğ. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Oikonomides, N. “L’organisation de La Frontière Orientale de Byzance Aux Xe-XIe Siècles et Le Taktikon de l’Escorial”. *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 September 1971*. Ed. M. Berza and E. Stănescu. Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974. 285-302 [tıpkı basımı Oikonomides, N. *Documents et études sur les institutions de Byzance, VIIe-XVe s.*. London: Variorum Reprints, 1974. içinde]
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Procopius. *History of the Wars*. vol. 1. with an English Translation by H. B. Dewing. London-New York: William Heinemann & The Macmillan Co., 1914.
- Sebeos. *The Armenian History attributed to Sebeos*. Translated with notes by R.W. Thomson, Historical commentary by James Howard-Johnston. Liverpool: Liverpool University Press, 1999.
- Stepanos Taronetsi. *The Universal History of Step’anos Tarōnec’i*. Introduction, Translation, and Commentary by Tim Greenwood. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Symeon Logothetes. *The Chronicle of the Logothete*. Translated with introduction, commentary and indices by Staffan Wahlgren. Liverpool: Liverpool University Press, 2019.

- The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor, Church and War in Late Antiquity.* G. Greatrex, translated from Syriac and Arabic sources by R. R. Phenix and C. B. Horn with introductory material by S. Brock and W. Witakowski. Liverpool: Liverpool University Press, 2011.
- Theophylact Simocatta. *The History of Theophylact Simocatta.* An English Translation with Introduction and Notes by Michael and Mary Whitby. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Treadgold, Warren. *A History of the Byzantine State and Society.* Stanford-California: Stanford University Press, 1997.
- Tolan, Öner, “X. Yüzyılda Bizans-Arap Sınırında Yeni Bir Askeri-İdari Birim: Armeniaka Themata”, XIX. *Türk Tarih Kongresi*, 3-7 Ekim 2022 (Baskıda).
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162).* çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar E. Dulaurer-Halil Yinaç (çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.* Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1971.
- Whittow, Mark. *The Making of Byzantium, 600-1025.* Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1996.
- Yahya İbn Said el-Antaki. *Histoire de Yahyâ-Ibn-Sa’id D’antioche Continueur de Sa’id-Ibn-Bitriq.* éditée et traduite en Français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev. *Patrologia Orientalis*, 18, 1924. 699-833.
- Yinaç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu’nun Fethi.* İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1944.
- Yinaç, Mükrimin H. “Erzurum” maddesi. *İA*, C. 4. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988. 345-353.

